

HET LAND VAN HERLE

Tijdschrift en contactorgaan

voor vrienden en beoefenaars van de historie van oostelijk Zuid-Limburg

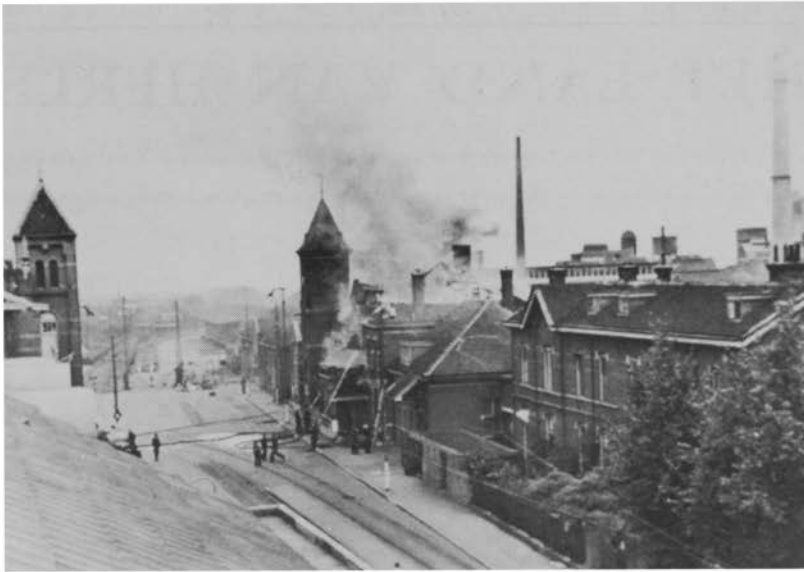
Expositie „Heerlen in de Tweede Wereldoorlog”

Bij gelegenheid van de herdenking van het feit dat Heerlen 40 jaar geleden bevrijd werd is in het Thermenmuseum van 15 september tot 29 oktober een expositie te zien over „Heerlen in de Tweede Wereldoorlog.” De opzet van de inrichters is om de jeugd te laten zien welke verschrikkelijke gevolgen discriminatie en fascisme kunnen hebben.

Niet alles zal geëxposeerd kunnen worden. Daarom moest er een keuze gemaakt worden uit het vele materiaal dat - ook bij particulieren - nog voorhanden is. De inrichters werden aangenaam verrast, toen bleek hoeveel materiaal er nog bij de verschillende mensen aanwezig was en vooral toen bleek hoe bereidwillig dit voor de expositie werd afgestaan. De documentatieverzameling van het museum vaart er wel bij.

De inrichters willen aan een vijftal facetten aandacht schenken: mobilisatie en inval, de nieuwe orde, economische uitbuiting, verzet en tenslotte bevrijding. Dat zal gebeuren door middel van voorwerpen, foto's, teksten, archiefstukken en beeld- en geluidsmateriaal. Eén helft van de expositiezaal zal helemaal ingenomen worden door een zg. evocatieve opstelling; daarmee wordt bedoeld dat voorwerpen zoveel mogelijk in hun normale omgeving getoond worden, voor zover dat in een museum mogelijk is. Stijlkamers zijn daar een goed voorbeeld van.

Bijzonder blij zijn we met de mogelijkheid om een documentaire te tonen van Heerlen in de oorlogsjaren. Ook hier werden we zeer verrast door de aanbieding van een 12 minuten durende film over de bevrijding van Heerlen op 17 september 1944, die wij van een particulier ter beschikking gesteld kregen. Ook officiële instellingen



Bij hun overhaast vertrek op 17 september 1944 staken de Duitsers het stationsgebouw in brand.

hadden nog materiaal, zodat wij daarmee de generatie die na de oorlog geboren is een goed beeld kunnen geven van hetgeen hun (groot)ouders in de jaren 1940-1944 hebben moeten meemaken.

J. Jamar

Benoemingen van pastoors van Heerlen in de Staatse tijd (1633-1795) (Slot)

In de vorige aflevering maakten we melding van de confiscatie door de Staten-Generaal van de inkomsten uit de personaattinden van Heerlen, die direct na het uitbreken van de Spaanse Successie-oorlog heeft plaats gehad. Toen Judocus Sleypen op 7 september 1706 in Wijk bij Maastricht overleed en in de Martinuskerk aldaar was begraven berichtte de al genoemde Martini dit alles in naam van de commissarissen-instructeurs op 2 oktober aan de Staten-Generaal⁴⁸. Hij liet weten, dat het hun wenselijk voorkwam een opvolger te benoemen om op die manier een minder gewenste bemoeienis van de kant van abbé Groussou of bisschop d'Ognies⁴⁹ van Roermond voor te zijn. Het recht daartoe zou de Staten-Generaal toekomen op grond van de confiscatie van de personaattinden en de daaraan verbonden bevoegdheden. Bij resolutie van 27 oktober⁵⁰ lieten de Staten-Generaal weten, dat zij het met deze zienswijze geheel eens waren, waarop zij aan de commissarissen-deciseurs opdracht gaven om samen met de drossaard van Valkenburg naar een opvolger uit te zien en „*een ander bequaam persoon*” in naam van de Hoogmogende Heren „*uijt crachte van het personaatschap tot pastoor van den dorpe van Heerle, Lande van Valckenborch voors., aen te stellen*”.

Pastoor Mommertz

De Maastrichtse heren waren met deze voor hen hoogst ongewone opdracht verrassend snel klaar. Op 17 november lieten zij weten, dat zij een zekere Joannes Mommertz tot pastoor van Heerlen hadden aangesteld⁵¹. Deze was afkomstig uit Neuenhausen in het Gulikse niet ver van Aken, 35 jaar oud, die, zoals hun bekend was, al een aantal jaren als kapelaan „*tot vollen consentement van de gemeente*” werkzaam was in de parochie van Sint Martinus te Wijk. Zij hadden hem dan ook met eenparigheid van stemmen gekozen. Zij zullen zich echter net zo min als hun opdrachtgevers in Den Haag rekenschap hebben gegeven van de omstandigheid, dat Mommertz priester was in het bisdom Luik, en dat hij nu benoemd was voor een parochie in een ander bisdom gelegen. Dat was daarentegen op het bisdom een bijkomende complicatie, die onmiddellijk werd onderkend. Er was natuurlijk tijd mee gemoeid, voordat dit officieel geregeld was^{51a}. De formele erkenning van de benoeming van Mommertz van de zijde van de bisschop van Roermond bleef daarmee, en dit tot ergernis van de commissarissen in Maastricht, uit tot op 15 december 1706. Eerst op die datum werd aan de deken van Valkenburg, de al genoemde Haesen, de volmacht verleend over te gaan tot de installatie van de nieuwe pastoor⁵².

Het is de vraag, of deze formele kant van de zaak de enige reden is geweest van de vertraging. Men zal toch ook op het bisdom wel verbaasd geweest zijn over de mededeling uit Maastricht. Jammer genoeg beschikken we over onvoldoende gegevens om na te kunnen gaan, hoe deze noviteit vooral door de bisschop verwerkt werd. Wel is er een brief aan hem bewaard, waarin een aantal notabelen in Heerlen hun verontrusting over wat te gebeuren stond uitspreken⁵³. De brief is ongedateerd, maar uit alles blijkt, dat zij op de hoogte zijn van de opdracht, die de commissarissen in Maastricht hadden ontvangen. Zij vragen daarom dringend om instructies over wat hun te doen staat, wanneer hun langs die weg een pastoor gegeven zal worden. Zij hadden niets liever gezien dan de benoeming van de eigen kapelaan, Antonius Quaedvlieg⁵⁴, die door de parochianen naar voren geschoven was, maar ze vroegen zich af, of zij hem in de gegeven omstandigheden wel mochten presenteren. Ze hadden inmiddels wel begrepen, dat de hele manoeuvre was opgeroepen door de kapelaan van de Sint Martinus in Maastricht, die zich herhaalde malen bij de heren van de Staten Generaal op een opdringerige manier naar voren geschoven zou hebben⁵⁵. Ze verklaarden zich nochtans bereid zich bij de hele gang van zaken neer te leggen, wanneer de bisschop het er mee eens was.

Naar wat deze zelf er over gedacht mag hebben, kan men slechts gissen, maar uit de opdracht, die hij op 15 december deed uitgaan naar de deken, kan men opmaken, dat hij zich wellicht noodgedwongen bij de hele procedure had neergelegd. Op 17 december had in Heerlen de introductie van de nieuwe pastoor plaats „zonder de minste oppositie” zoals de commissarissen uit Maastricht naar Den Haag zouden rapporteren⁵⁶. De ergernis, die zij bij het uitblijven van deze maatregel hadden ervaren en die een niet-aanvaarden van de door hen gedane benoeming deed vermoeden, bleek totaal ongegrond. De bisschop erkende tenslotte volledig het recht van de Staten-Generaal, zoals ook blijkt uit de volgende aantekening in de ambtsregisters van het bisdom⁵⁷; in vertaling luidt het stuk als volgt:

„De institutie tot de parochiekerk van Heerlen is verleend aan de Eerw. Heer Joannes Mommertz met de volgende aantekening: Nu de Drossaard van Valkenburg en de Commissarissen-Instructeurs als wettig daartoe gemachtigd door de Hoogmogende Heren van de Staten-Generaal van het Verenigd België in overeenstemming met hun resolutie, waarvan ons een authentiek afschrift is overgelegd, uit hoofde van de confiscatie van de inkomsten van het personaatschap van Heerlen wegens de afwezigheid van de rector er van gedurende deze tijd van oorlog in Frankrijk verblijvend, aan wie anders het kerkelijk recht van het personaatschap over bedoelde parochiekerk toekomt, aan Ons, aan wie de toelating tot de genoemde kerk, de institutie als wel de destitutie of welke andere rechtelijke maatregel ook krachtens onze bisschoppelijke waardigheid toekomen en geacht

worden toe te komen, per brief de benoeming van de Eerw. Heer Joannes Mommertz hebben bekend gemaakt, opdat wij hem zouden willen toelaten en tot rector aanstellen, hebben Wij, die het recht van wie dan ook onaangetast wensen te handhaven, en na welwillend te hebben afgezien om redenen die ons daartoe bewogen, van de gebruikelijke proclamaties, de genoemde Joannes Mommertz, die ons de toestemming toonde van zijn ordinarius, om uit het bisdom Luik weg te gaan, samen met de nodige getuigschriften. Na voorafgaand examen hebben wij hem geschikt en bekwaam gevonden voor de genoemde parochiekerk van Heerlen en hebben wij hem daarvoor willen toelaten en aanstellen, zoals wij bevestigen met deze acte, enz.”⁵⁸

De secretaris⁵⁹ van het bisdom had niet duidelijker en kernachtiger de ingewikkelde juridische verhoudingen kunnen samenvatten dan hier gebeurd is. Wezenlijk is daarin de erkenning van het benoemingsrecht van de zijde van of namens de Staten-Generaal uitgeoefend, zij het met de kanttekening, dat dit recht voortkwam uit een oorlogsmaatregel, bestaande in de confiscatie van de inkomsten uit het personaatschap, en gemotiveerd door het onvermogen van de eigenlijke rechthebbende, als gevolg van diezelfde oorlogsomstandigheden, zijn bevoegdheden uit te oefenen. Blijft slechts de vraag over, of deze erkenning mede bepaald werd door de bedoelde omstandigheden en dus met de beëindiging er van vanzelf ook weer krachteloos zou worden, dan wel of zij een principieel karakter had. Door het voortduren er van zou het laatste zeker in feite het geval worden.

De bisschop ging een stap verder en wekte daarmee opnieuw het ongenoegen van de Staatse vertegenwoordigers in Maastricht op. Op 19 december 1706 werd in overeenstemming met de gebruiken van het bisdom kapelaan Quaedvlieg van Heerlen, die in feite na de dood van Judocus Sleypen de pastorale taken had waargenomen, tot deservitor benoemd met alle daaraan verbonden volmachten en rechten⁶⁰. Deze zouden van kracht blijven tot aan het eerstvolgend feest van Sint Jan de Doper⁶¹. Op dezelfde dag schreef hij aan Mommertz, dat hij de volmachten, die hij direct na het overlijden van Sleypen aan Quaedvlieg had verleend, bevestigd had met de opdracht zich daarnaar te richten en zich tot aan genoemde datum van iedere ambtshandeling te onthouden⁶². Quaedvlieg kreeg zelf opdracht de nieuwe pastoor op de hoogte te brengen van deze maatregel. In een brief van 24 december verklaarde Mommertz aan de bisschop, dat hij er zich in alle opzichten aan zou houden⁶³. Hij maakte van de gelegenheid gebruik om zich van alle verdenking, die tegen hem in bepaalde kringen gekoesterd werd, als zou hij de Urheber zijn geweest van de tussenkomst van de Staatse autoriteiten, vrij te pleiten. Ook zou hij volledig overrompeld zijn geweest door wat er gebeurd was en daarvoor geen enkele verantwoordelijkheid dragen. Hij wenste geen afbreuk te doen aan de rechten van de bisschop. Met

evenzoveel woorden verklaarde hij zelfs „*que l'on me fait tort, et que cinq jours après que la dite résolution étoit ici j'ay appris avec étonnement que Messieurs les Etats s'en attribuoient la nomination l'ayant toujours attendu de Paris de feu Mr de Groussou*”. (vertaling: „dat men mij onrecht doet en dat vijf dagen, nadat het genoemde besluit hier was, ik met verwondering vernomen heb, dat de Heren van de Staten Generaal de benoeming voor zich opeisen, daar men deze de hele tijd van Parijs van (wijlen) Mr. de Groussou verwacht had”). Misschien gaf hij zich daarmee meer bloot dan hij zelf beseftte. En passant liet hij ook merken, dat Groussou in Parijs inmiddels was overleden. Hij had dit kennelijk van zijn relaties in Maastricht vernomen, want op 15 december berichtte Martini naar Den Haag, dat abt Groussou in Parijs was komen te overlijden en begraven was in de parochie van St Roch, waar hij woonde⁶⁴. Daarmee verdween althans een obstakel, dat het recht van de Staten-Generaal eventueel in de weg kon staan.

Bleef echter de maatregel van de bisschop, waarmee de erkenning van Mommertz als volwaardig pastoor voorlopig leek opgeschort. Voor de heren in Maastricht vormde deze maatregel een bevestiging van datgene, waar zij van het begin af aan beducht voor waren geweest. Na tevergeefs om opheffing er van gevraagd te hebben, tekenden zij in naam van hun opdrachtgevers in Den Haag er protest tegen aan.

Hoe hoog zij dit alles opnamen, moge blijken uit een schrijven van 9 februari 1707⁶⁵, waarin zij verklaarden geprotesteerd te hebben, omdat het optreden van de bisschop „*directelyck inquieteert teghens het hooghe gesach ende souverainiteijt van H. HoMog. als hebbende het jus collationis in casu subjecto*”. Zij gaven drie redenen op voor een pleidooi zich op geen enkele manier iets gelegen te laten liggen aan de maatregel van de bisschop:

„*Eerstelyck omdat in het territoire van UHoMog. gheen Roomsche Hierarchie werd geagnosceert oft aengenomen*⁶⁶; *ten andere datte erfgenamen van de overleeden Pastoir gheene praetensien comen te forceren*⁶⁷; *ten derden dat aan de voorz. Pastoorsplaaetse gheene gheestelijcke incompsten annex sijn als sijnde van weegens den Staat neevens alle andere Geestelijke Goederen al overlange aengeslagen aan denselven Pastoor niet anders overblyven als Jura suae Stolae, die niet anders sijn aan te sien als proelia sui laboris.*”

Zij waren van mening, dat er niets anders opzat dan streng op te treden tegen een man als Quaedvlieg, al verdroot hun dat wel, omdat hij zich altijd een trouw onderdaan had betoond.

Al eerder was een wat koortsige briefwisseling op gang gekomen tussen de betrokken partijen. De bisschop wendde zich tot twee maal toe⁶⁷ persoonlijk tot de Staten Generaal om duidelijk te maken, dat wat hij gedaan had tot de normale praktijken niet alleen van zijn eigen bisdom, maar die van talrijke andere bisdommen behoorde. Het mocht allemaal niet baten. Mede onder invloed van de berichtgeving

vanuit Maastricht over de complicaties, die in Heerlen waren ontstaan, vaardigden de Staten-Generaal op 11 februari 1707 een scherpe resolutie uit⁶⁹, waarbij met name aan de bisschop te verstaan werd gegeven:

„dat gemelde Mommertz de voorz. pastorie sal waarnemen van den tijt van sijne aenstellinge af, en dat de gemelde Quaedvlieg tot de deserviture niet sal werden geadmittleert, den gemelden bisschop van Roermonde geen regt hebbende om sodanige aenstellinge te doen in plaetsen onder haar HoMog. gehoorende.”

Daarmee werd in feite een streep gehaald door rechten, die de bisschoppen van Roermond lange tijd onbestreden hadden uitgeoefend als deel uitmakend van hun bisschoppelijke bevoegdheden⁷⁰.

In de loop van dat jaar ging men in Den Haag nog een stap verder, toen de Staten Generaal in een resolutie van 18 augustus 1707 vastlegden, dat uit de inkomsten van het personaatschap in Heerlen voortaan weer de uitoefening van de gereformeerde religie zou worden gefinancierd, onder reserve dat een bedrag van 60 rijksdaalders daaruit gereserveerd zou worden voor het onderhoud van *„den persoon die de diensten van het voorz. personaatschap waerneemt”*, d.w.z. de pastoor van Heerlen⁷¹.

Pastoor Quaedvlieg

Door heel deze gang van zaken waren de positie van de pastoor van Heerlen en de wijze van zijn benoeming voor de rest van de Staatse periode vastgelegd. Binnen eenzelfde stramien waren echter verschillende mogelijkheden gegeven. Dat zou al in 1710 blijken, toen pastoor Mommertz intrad in de abdij van de Bernardijnen in Orval en er in september zijn proefjaar begon⁷². Hij had bij zijn vertrek de bediening van zijn parochie toevertrouwd aan zijn kapelaan Antonius Quaedvlieg. In overleg met het bisdom was een regeling getroffen, die inhield dat zijn vertrek en daarmee zijn ontslag definitief zouden worden, wanneer zijn proefjaar in Orval gunstig zou uitpakken. Voordat die termijn verstreken was presenteerde zich in de loop van april 1711 een zekere Guillelmus Nijpels als kandidaat voor de opvolging. Hij kreeg ondersteuning van de commissarissen-instructeurs te Maastricht, die hem op 29 april 1711 voordroegen bij de Raad van State⁷³. Zoals men begrepen had zag het er naar uit, dat de definitieve intrede van Mommertz in de abdij van Orval binnen afzienbare tijd te verwachten was en dat bijgevolg het pastoraat in Heerlen vacant zou worden. De heren verklaarden, dat Nijpels hun voorkwam *„als hequaem subject sijnde een man van een goed en onbesproken leven, genoegsaeme geleertheit en die in sijnen handel en wandel een algemeen genoegen schijnt te geven”*.

Vermoedelijk heeft kapelaan Quaedvlieg lucht gekregen van deze candidatuur, die mogelijk zijn eigen aspiraties en kansen doorkruiste. Enkele dagen later lag er op 3 mei bij de Raad van State een missive op tafel, nu afkomstig van de rentmeester van de geestelijke goederen

te Maastricht Willem Merens, die naast de candidatuur van Nijpels die van Quaedvlieg zelf meldde⁷⁴. Hij gaf geen uitsluitsel op de vraag, wie van beiden de voorkeur verdiende, maar presenteerde ook Quaedvlieg als een geschikt candidaat, zijnde „*een oprecht en vroom man, zeer geschikt in zijnen dienst als capelaan*”. Hij vermeldde nog, dat de parochie Heerlen bij de benoeming van Mommertz, die toen nog volkomen onbekend was, zeker aan hem de voorkeur zou hebben gegeven, zo zij om haar mening zou zijn gevraagd⁷⁵. Deze overwegingen gaven duidelijk bij de Raad van State de doorslag. Op 9 mei 1711 werd de benoeming van Quaedvlieg een feit⁷⁶. Het bisdom had deze keer weinig moeite om hem de institutie te verlenen. Dat gebeurde reeds op 20 mei⁷⁷, terwijl op 16 juni de introductie in Heerlen plaats vond⁷⁸.

Dat het bisdom ook toen nog niet helemaal vertrouwd was geraakt met de speciale procedure, waaraan het pastoraat van Heerlen onderworpen was, blijkt uit het feit, dat in de acte over de institutie van Quaedvlieg, die op 20 mei in Thorn⁷⁹ werd ondertekend, bijna woordelijk de overwegingen van 1706 werden overgenomen, inclusief de vermelding van de onmogelijkheid van Groussou om wegens de oorlogsomstandigheden zijn rechten uit te oefenen. Men zal daar toch onderhand wel geweten hebben, dat de man al enkele jaren dood was. Of was er opzet in het geding en wilde men daarmee, al was het maar voor zichzelf, te kennen geven, dat men de procedure nog steeds als een noodoplossing beschouwde? We weten het niet⁸⁰.

Met de introductie van Quaedvlieg was echter de kous nog niet af. Op 15 juli richtte zich een zekere Joannes Philippens met een rekwest tot de Staten Generaal om te vragen of zijn zoon Joannes Arnoldus Phillipens⁸¹ in aanmerking kon komen voor de opvolging van pastoor Mommertz⁸². Nadat de drossaard van Valkenburg De Quade, die bevriend was met de familie Philippens⁸³, in een schrijven van 5 september een positief advies had uitgebracht⁸⁴, volgde op 24 september een resolutie van de Staten Generaal, waarbij Joannes Arnoldus Philippens benoemd werd tot pastoor van Heerlen⁸⁵. Van de twee eerder genoemde kandidaten werd met geen woord melding gemaakt. Kennelijk waren de Staten Generaal er niet van op de hoogte, dat enkele maanden eerder al een pastoor benoemd was vanwege de Raad van State. Men had er evenmin een punt van gemaakt, dat Philippens zijn studies aan het seminarie bij lange na niet had afgerond en ook vanwege zijn leeftijd niet in aanmerking had mogen komen. Men had genoeg genomen met de verklaring van De Quade, dat hij priester zou worden. De parochie zou dan in afwachting daarvan beheerd kunnen worden, zoals tot dan toe tijdens de afwezigheid van Mommertz was gebeurd. Het blijft de vraag, of men er van op de hoogte was, dat dit door Quaedvlieg gebeurde.

Men begrijpt de consternatie, die een en ander teweeg bracht. Quaedvlieg begaf zich in allerijl naar Maastricht om te trachten daar te achterhalen, wat er waar was van wat hij bij geruchte had gehoord,

en hij stelde op 8 oktober zijn bisschop er van op de hoogte, dat hij in Maastricht tot zijn stomme verbazing vernomen had, dat de Staten Generaal Philippens hadden benoemd, terwijl hij in de mening verkeerde na alle formaliteiten achter de rug te hebben in het rustig bezit van zijn functie te zijn gekomen⁸⁶. Men had hem in Maastricht aangeraden maar rustig af te wachten, totdat hij nader bericht zou ontvangen, want zijn zegslieden daar waren van mening, dat het allemaal op een vergissing moest berusten. Zo gerust was Quaedvlieg er echter niet op. Hij verzocht de bisschop de kapelaansplaats, die hem jaren eerder door de heer van Schaesberg was verleend⁸⁷, voor hem te blijven reserveren en geen institutie te verlenen aan de inmiddels nieuwbenoemde kapelaan Henricus Gregorii Wiggerman⁸⁸, omdat zijn rechten nog voortduurden tot aan het feest van Sint Jan Baptist van het komend jaar, zodat hij er zo nodig op zou kunnen terugvallen. Met een nadrukkelijke verwijzing naar zijn voorganger Renckens verklaarde hij, dat hij na alle beproevingen in Heerlen een wijkplaats in het hem vertrouwd Schaesberg graag zou behouden en gaf zelfs de mogelijkheid ter overweging hem nog voor 2 à 3 jaar in het bezit te laten van zijn beneficie in Schaesberg. Zijn geduld werd op een zware proef gesteld. In een tweede brief van 20 november 1711 schreef hij aan de bisschop, dat er nog niets was beslist⁸⁹. Hij had van een zaakwaarnemer in Den Haag vernomen, dat belangrijke figuren in Den Haag de zaak van zijn rivaal ondersteunden en er rijkelijk de beurs voor open hielden om een gunstige beslissing te bevorderen. Tot de voorsprekers behoorde tot ieders verbazing ook de proost van het klooster Sint Gerlach, die toch beter moest weten, dat de hele benoeming in strijd was met het canonieke recht en dat het toch ondenkbaar was om iemand, die daarvoor gezien zijn leeftijd niet in aanmerking kwam, met de zorg voor een zo belangrijke parochie te belasten. Hij sprak bij die gelegenheid alle vertrouwen uit in de wijsheid van zijn bisschop, die er beslist in zou slagen door de tussenkomst van vrienden en relaties in de kringen van de Staten Generaal een keer ten goede te bereiken. Hoe deze bereikt werd heb ik niet kunnen achterhalen.

Wel is uit het verder verloop van de zaak op te maken, dat Quaedvlieg tenslotte toch als enige rechthebbende uit de bus kwam. De Staten Generaal moeten de gemaakte vergissing ongedaan gemaakt hebben. Toen Joannes Arnoldus Philippens op 16 maart 1715 de priesterwijding had ontvangen⁹⁰ volgde in 1716 de benoeming in de parochie van zijn geboorteplaats Houthem, waar hij door deken Godfried Hendrik van der Leijen⁹¹ op 23 mei werd geïntroduceerd⁹² en tot in 1752 pastoor bleef⁹³. In de tussentijd was hij dank zij invloedrijke relaties in Maastricht al begiftigd met enkele beneficië's in de kerk van Sint Servaas en Onze Lieve Vrouw⁹⁴.

Quaedvlieg was inmiddels normaal in functie in Heerlen. In 1714 vinden we hem als pleitbezorger voor twee belangrijke objecten binnen zijn parochie⁹⁵. Hij wist de plaatselijke overheid er toe te

bewegen zich tot de Raad van State te richten met een verzoek om de kapel van Welten een goede onderhoudsbeurt te geven, en zelf verzocht hij de Raad van State om het nodige geld om de zwaar bouwvallige en daarmee zo goed als onbewoonbaar geworden pastorie te herstellen. Zonder dat het werd uitgesproken rustte op het personaatschap van Heerlen de verplichting voor beide zaken op te komen. De Raad van State moet dit zelf zo gezien hebben, want bij resolutie van 5 oktober 1714⁹⁶ kreeg rentmeester Van Slijpe in Maastricht een belangrijk deel van de begrote onkosten voor het werk aan de kapel in Welten toegewezen, maar de begrote onkosten voor de werkzaamheden aan de pastorie, neerkomend op 756 rijksdaalders, werden excessief hoog bevonden. Toen op 24 oktober de rentmeester namens pastoor Quaedvlieg de toezegging inbracht, dat deze met een aantal parochianen bereid was een gedeelte tot een bedrag van 100 rijksdaalders voor eigen rekening te nemen, bracht dit geen verandering in het ingenomen standpunt teweeg, net zo min als de gedachte, die de rentmeester inbracht, dat na de dood van Quaedvlieg de pastorie opnieuw ter beschikking gesteld zou kunnen worden van de gereformeerde predikant van Heerlen. De hele zaak werd uiteindelijk afgerond met een resolutie van 15 februari 1715, waarmee de Raad van State vastlegde, dat aan pastoor Quaedvlieg voor de verdere duur van zijn leven „*een somme van zestig guldens jaarlyx voor huyshuur*” zou worden toegezegd, die hem zou worden uitbetaald door de rentmeester in Maastricht⁹⁷.

Pastoor Morees

Pastoor Quaedvlieg bleef in functie van 1711 tot 1749. Door zijn *toedoen verliep de benoeming van zijn opvolger bijzonder soepel en zonder enige complicatie. Hij had zelf in de persoon van Arnoldus Morees*⁹⁸ *uit Eijsden een medehelper aangetrokken, die hem in de laatste jaren van zijn bediening ijverig heeft bijgestaan. Tegen het eind van het jaar 1748 vroeg hij bij de Raad van State verlof om te demissioneren om wille van „zijne hoge jaren en lichaamszwakheden, waardoor hij buiten staat is geraakt om zijne pastorale diensten te kunnen verrigten”,* terwijl hij tevens verzocht om in zijn plaats aan de stellen de man, die hij al twee jaar lang „*tot zijne assistentie*” had bekomen, en in die bediening tot volle tevredenheid had gefunctioneerd. Morees zelf diende ook van zijn kant een verzoekschrift in om zichzelf candidaat te stellen⁹⁹. Nadat van de toenmalige rentmeester Van Essen een alleszins positief advies van 27 januari 1749 was binnengekomen kwam het op 1 februari 1749 tot de benoeming vanwege de Raad van State¹⁰⁰. Pastoor Quaedvlieg was inmiddels op 5 januari 1749 overleden¹⁰¹. Het bisdom belastte al op 10 januari kapelaan Morees met de deservitura¹⁰², en liet er op 11 maart de investituur op volgen¹⁰³. Dat gebeurde, zoals in het betreffende stuk staat vermeld „*ad nominationem seu praesentationem Nobilium et potentium Dominorum Consilii Status Uni-*

tarum Provinciarum jus patronatus ad se spectare asserentium" („op benoeming of voordracht van de Edele en machtige Heren van de Raad van State van de Verenigde Provinciën, die beweren dat het patronaatsrecht hen toebehoort".) Dat laatste moest er toch weer even bij. Men maakte er deze keer geen punt van, dat pastoor Morees priester was van het bisdom Luik. Eerst op 29 januari 1751 werd zijn positie dienaangaande geregeld, op voorwaarde dat hij onder ede zich tot de dienst aan het pastoraat in Heerlen definitief verbond¹⁰⁴. Deze eed werd eerst op 3 april ten overstaan van pastoor Veldius van Schaesberg afgelegd¹⁰⁵.

Het door pastoor Quaadvlieg gegeven voorbeeld om zelf een kandidaat voor zijn opvolging voor te dragen, vond jaren later navolging bij pastoor Morees zelf, zij het dat deze het ongeluk had aan zijn beide kapelaans, al naargelang het ogenblik waarop hij door hen benaderd werd, toezeggingen te doen om zich voor hun benoeming tot zijn opvolger in te zetten, een manoeuvre, waarmee hij pastoor Penners, zoals we in een eerder gepubliceerde bijdrage beschreven hebben, heel wat ellende heeft bezorgd.

W.A.J. Munier

NOTEN:

48. Archief Staten Generaal, inv. nr. 5880^{II} (ingek. stukken 1706-1707).
49. Bisschop van 1701-1722, Habets II, 523-536.
50. De resolutie is onder 27 oktober 1706 te vinden in het SA Maastricht, inv. nr. 25 (1633-1723), een register over de genoemde jaren, waarvan de bijbehorende stukken jammer genoeg niet bewaard zijn gebleven.
51. Archief Staten Generaal, inv. nr. 5850^{II}. Naar het schijnt heeft Mommertz zelf zich bijzonder voor deze benoeming ingespannen. Mogelijk was hij door het overlijden van pastoor Sleypen in Wijk op deze mogelijkheid geattendeerd.
- 51a. Op 4 december 1706 schreef de bisschop aan de drossaard van Valkenburg, dat hij kennis genomen had van de resolutie van HoMo en deze graag aanvaardde met de mededeling, dat hij die ten uitvoer zou leggen „soo haest den ghenomineerde heere Mommertz den daertoe noodighen oorloff van den Bisschop van Luijck om uijt desself Diocese te moghen scheijden, sal bekomen hebben" en ter geruststelling voegde hij er aan toe, dat daarin „noijt swaerigheijdt en wordt ghemaect", zie RAL, Archieven van Overmaas, inv. nr. 3942.
52. De bisschoppelijke acte is te vinden in Archief Staten Generaal, inv. nr. 5850^{II}; daarbij een attest van 17 december 1706, waarmee Haesen verklaart aan deze opdracht te hebben voldaan.
53. Oud-archief bisdom, port. 127, omslag 2.
54. De spelling varieert van Quaadvlieg tot Quaedtvliegh. Hij was al vanaf 22 september 1695 kapelaan van Heerlen; zie register 1622-1700.
55. Meer informatie daarover is te vinden in een briefje van een kanunnik baron d'Holthausen d'Eyckholt, die duidelijk als pleitbezorger voor de parochie Heerlen optreedt; volgens deze zegsman liep Mommertz al eind november te gloriëren over de institutie, die de bisschop hem zou hebben verleend. In dit briefje van 1 december schrijft hij verder aan de secretaris van de bisschop, dat de parochianen in Heerlen niet van plan zijn het hun toekomstige recht van presentatie te verliezen. Er zouden plannen bestaan om daartegen in Den Haag te gaan reclameren. Hij spreekt de wens uit, dat de bisschop dit streven

met heel zijn gezag zal ondersteunen en hij houdt het voor een goede zaak, wanneer de bisschop de institutie aan Mommertz zou weigeren.

56. Zij wisten de betreffende stukken in handen te krijgen om ze aan de heren in Den Haag te doen toekomen; vgl. archief Staten Generaal, inv. nr. 5850^{II}.
57. Oud-archief bisdom, Acta episcopalia 5 (1701-1706), f. 193.
58. De oorspronkelijke tekst luidt:
„Data est institutio ad Ecclesiam Parochialem de Herle in favorem R.D. Joannis Mommertz cum insertionem tenoris sequentis: Domini Drossardus Falcobergensis et Commissarii Instructores Mosaetrajectenses tamquam legitimi ad hoc mandatarii Praepotentium Dominorum Ordinum Generalium foederati Belgii juxta eorum nobis authentice exhibitam resolutionem ratione confiscationis fructuum Personatus de Herle ob illius Rectoris in partibus Gallicis hoc belli tempore absentiam, ad quem alias praedictae Ecclesiae Parochialis jus Personatus ecclesiasticum spectat, nobis ad quos ejusdem Ecclesiae admissio, institutio, destitutio seu alia quaevis juris dispositio ratione Episcopalis nostrae dignitatis pertinent et pertinere dignoscuntur, Reverendum Dominum Joannem Mommertz litteratorie nominaverint, ut eundem admittere, rectoremque instituere vellemus, nos jus uniuscuiusque illaesum servare volentes, tribus proclamationibus solitis ob rationes animum nostrum moventes gratiose remissis, praedictum Joannem Mommertz, qui nobis licentiam ex Dioecesi Leodiensi transeundi ab ordinario suo cum litteris testimonialibus exhibuit, praevio examine habilem et idoneum repertum ad praefatam Ecclesiam Parochialem de Herle admittendum et instituendum esse duximus, prout per praesentes admittimus et instituimus etc.”
59. Het stuk draagt de ondertekening van J. Bonjean, Habets, II, 631.
60. Ook dit stuk kwam in handen van de Staten Generaal en is opgenomen in het al eerder genoemde dossier.
61. Dus tot 24 juni 1707.
62. Zie noot 60.
63. Uit een brief van deken Haesen, op dezelfde dag uitgaand naar de bisschop, blijkt dat deze er zich bijzonder voor ingezet had om de bedoelde maatregel van de bisschop te verkrijgen. Hij had al bij het overlijden van pastoor Sleypen het advies gegeven Quaedvlieg tot deservitor aan te stellen, omdat hij goed met de parochie vertrouwd was, en al tijdens de ziekte van Sleypen de zaken had waargenomen. Sindsdien had hij echter van beide betrokkenen te horen gekregen, dat zij door de bisschop met alle volmachten waren toegerust. Zwart op wit had echter geen van beiden dit kunnen staven. Mommertz was al tegen zijn advies in naar Heerlen gegaan, en het gevaar bestond, dat als gevolg van de rivaliteit tussen beide heren onenigheid zou ontstaan binnen de parochie. Dat moest kost wat kost worden voorkomen, ook al om de protestanten geen aanleiding te geven zich te verlustigen in het gekrakeel onder de roomsen; de brief is te vinden onder een aantal stukken uit de correspondentie van Haesen in oud-archief bisdom, port. 127, omslag 11. De in de tekst genoemde brief van Mommertz maakt duidelijk, dat het gevaar toen al voor een belangrijk deel geweken was. De brief van Mommertz is te vinden in dezelfde port., omslag 2.
64. Archief Staten Generaal, inv. nr. 5850^{II}.
65. Archief Staten Generaal, inv. nr. 5850^{II}.
66. Het vrijmoedig optreden van de bisschop tijdens een vormreis in 1705 in het Land van Valkenburg en de massale toeloop, die dit teweeg had gebracht, had in protestantse kringen heftige beroering teweeg gebracht en ook de overheid hevige ontstend.
67. Ik heb geen juist zicht kunnen krijgen op wat erfgenamen van een pastoor in deze aan rechten toekwam.
68. De brieven van 4 januari en 9 februari 1707 zijn opgenomen in de Acta

- episcopalia 7 (1702-1709), ff. 89 en 93.
69. Archief Staten Generaal, inv. nr. 3361, f. 214.
 70. Later zou deze resolutie bekend worden als de „slechte” resolutie, zie Het Land van Herle, 32 (1982), 62, aant. 1 en 63, aant. 13, met verwijzing naar 15, aant. 46.
 71. De volledige tekst is te vinden in mijn bijdrage over de bezoldiging van pastoor Penners in: Het Land van Herle, 1984, 1.
 72. De voornaamste gegevens daarover zijn bijeengebracht door C. Damen, Joh. Matth. Mommertz, Pastoor te Heerlen en abt van Orval, in: Het Land van Herle, 8 (1958), 64-70.
 73. Archief Raad van State, inv. nr. 176, f. 1189.
 74. Beide adviezen zijn te vinden in Archief Raad van State, inv. nr. 693^{1-II}; de rekwesten zelf heb ik er niet aangetroffen.
 75. Kennelijk had de benoeming van Mommertz de nodige wrevel opgeroepen. Of er ook een protest tegen is ingediend, zoals zeker in de bedoeling heeft gelegen, heb ik niet kunnen achterhalen. Mogelijk is, dat men er van heeft afgezien, toen de resolutie van 11 februari 1707 bekend werd.
 76. Archief Raad van State, inv. nr. 176, f. 1189.
 77. De betreffende brief aan Haesen is te vinden in de Acta episcopalia, inv. nr. 8, ff. 176-177.
 78. Deze datum wordt genoemd in het dagboek van Penners.
 79. Thorn was in deze jaren een toevluchtsoord voor de bisschop; hij had er in 1709 een kanonikaat verworven, zie J. Houtmortels, Thorn, Hoogadelijke Rijksabdij en Vorstendom, Thorn 1947, 155.
 80. In 1713 blijkt men wel op de hoogte van de dood van Groussou; veelzeggend is de aantekening bij de collatio en institutio ecclesiae parochialis de Voerendaal ... in favorem Mag. Martini Meijers op 23 december 1713. Daarop volgt: Nota quod Ill. Dominus non obstante praesentatione Praepotentium DD. Statuum foederati Belgii hunc pastorum autoritate ordinaria praefato praesentato contulerit, eo quod Abbate de Groussou Persona in Herle huius Pastoratus legitimo Patrono ab aliquo tempore mortuo praefati DD. praedictum personatum cum omnibus iuribus et bonis uti et praedicti pastoratus fisco addiderint.
 81. De familie was van Houthem afkomstig; Joannes Arnoldus werd er op 25 maart 1689 gedoopt, zie DHO Houthem 62. 2-3, blz. 9, met de aantekening er bij: later pastoor van Houthem.
 82. Archief Staten Generaal, inv. nr. 5851^{II}.
 83. Hij stond ook in contact met pastoor Mommertz en was bijgevolg nauwkeurig op de hoogte van diens plannen.
 84. Archief Staten Generaal, inv. nr. 5851^{II}.
 85. Archief Staten Generaal, inv. nr. 3374, f. 362^v.
 86. Oud-archief bisdom, port. 127, omslag 2.
 87. Volgens het register 1622-1700 gebeurde dit op 23 december 1699; hij was zoveel als hofkapelaan en hechtte net als de bisschop grote waarde aan het toevluchtsoord, dat hij daarmee bezat.
 88. Op 18 augustus 1711 was deze benoemd ad beneficium castrense in Schaesberg vacans per promotionem R.D.Ant.Quaevlieg ultimi ejus rectoris pacifici ad Pastoratum de Herle, zie Acta episcopalia 8 (1709-1718), f. 179.
 89. Bewaard in het archief van de Sint Pancratius op het GAH, inv. nr. 7.
 90. Zie de genoemde Acta episcopalia, f. 143^v; bij zijn wijding tot subdiaken op 8 december 1714 (ib., f. 138^v) wordt melding gemaakt van de hieronder genoemde beneficies.
 91. Zie Em.Brouwers, Duizend jaar Klimmen enz., 134-135; Habets, III, 323.

92. De datum wordt genoemd in de visitatierapporten van het Land van Valkenburg van 1722 en 1725.
93. Een naamlijst van de pastoors van Houthem is te vinden in DHO Houthem 62.2 blz. 78 en 62.4 blz. 1.
94. Zie aant. 90.
95. De hier genoemde stukken betreffende de kapel van Welten en de pastorie in Heerlen zijn te vinden in Archief van de Raad van State, inv. nr. 713^{II-III}.
96. In hetzelfde archief, inv. nr. 189, f. 1639.
97. Archief Raad van State, inv. nr. 190, f. 216.
98. Ook de schrijfwijze Morrees komt voor.
99. Archief Raad van State, inv. nr. 270, f. 2028^v.
100. In hetzelfde archief, inv. nr. 271, f. 206^v.
101. DHO Heerlen.
102. Oud-archief bisdom, Acta episcopalia 21 (1746-1749), f. 344; hij wordt er priester genoemd van het bisdom Luik.
103. Zie noot 102, f. 363; volgens het dagboek van Penners zou hij eerst op 12 mei in Heerlen geïntroduceerd zijn.
104. Acta episcopalia, 22 (1751-1754), f. 1138.
105. Zie noot 104.

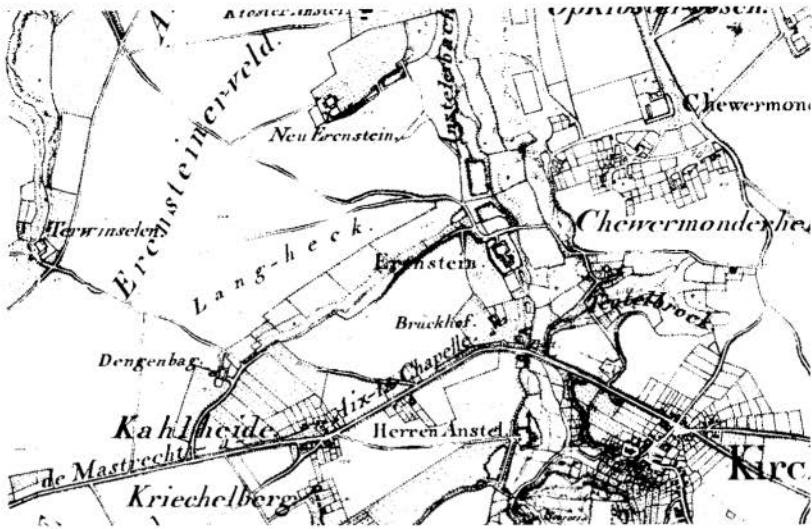
Kasteel Erenstein 875 jaar?

Het lijkt erop dat de bewoners van Erenstein dit jaar reden hebben, om het feit te vieren dat ter plaatse acht en driekwart eeuw een versterkt huis of burcht staat. De bekende „Annales Rodenses”¹, de jaarberichten van de abdij Kloosterrade of Rolduc, bevatten namelijk een passage waaruit we dat kunnen afleiden. Deze Annales zijn de oudste geschiedbron voor het Land van Rode; zij verhalen de gebeurtenissen uit de eerste vijftig jaar van de abdij: 1104-1157. Een van de kloosterlingen - toen nog „broeders” genoemd -, die de laatste twintig tot dertig jaren zelf had meegemaakt, schreef deze geschiedenis van het klooster kort vóór 1160. Hij beschrijft in den brede het vrome leven van Ailbertus, de stichter van Rolduc, vertelt beknopt de wederwaardigheden van de kloostergemeenschap en besteedt veel aandacht aan de bezittingen van de abdij. Hij noteert zorgvuldig welke schenkingen de abdij kreeg of welke aankopen er werden gedaan en geeft nauwkeurig aan waar die goederen waren gelegen.

Bij het jaar 1109 staat de mededeling dat Ailbertus en broeder Embrico 60 morgen land kochten van een zekere Ansfridus van het stenen huis dat gelegen was aan de overkant van de Anstelbeek (d.w.z. gezien vanuit Kloosterrade)². Als bijzonderheid van Ansfridus woning wordt vermeld dat ze van steen was; dat onderscheidde ze van de houtbouw die destijds gebruikelijk was. Ook de eerste gebouwen van Kloosterrade waren opgetrokken in hout³. Een huis van steen was zeldzaam; het kreeg daardoor vaak als kenmerkende aanduiding de naam „Steenhuis” of eenvoudig „het Steen”. Vergelijk de nog bestaande namen het „Stenen Huis” te Sint Geertruid, de boerderij „Steenis” onder Voerendaal, de hof „Steinhaus” in Bardenberg en „s-Gravensteen” in Gent, d.w.z. het Steen, de versterking van de graaf. Deze vorm is ook te herkennen in de huidige naam van het huis aan de Anstel: kasteel *Erenstein*.

De laatste lettergreep „stein” is op het eerste gezicht het Duitse woord voor „steen”. In de middeleeuwen echter gaf de *i* achter een klinker dikwijls aan, dat die klinker lang moest worden uitgesproken, zoals nu nog te zien is aan de plaatsnaam Oirsbeek, die door de inwoners en omwonenden als „oorsbeek” wordt uitgesproken. In oude oorkonden uit Kerkrade en 's-Hertogenrade treffen we vormen aan als: geweest voor gewest, heirlich voor heerlijk, beynt voor beemd, sees of seys voor zes⁴. Wordt de lettergreep „stein” gelezen als „steen”, dan sluit dat aan bij het Kerkraadse dialect waar men spreekt van „sjtee”.

Men kan zeker stellen dat Kerkrade eertijds een „Steen” heeft gehad, een weerbaar huis in het dal van de Anstel dat in 1109 bewoond werd door een persoon genaamd Ansfried. De volgende



Detail uit de Tranchotkaart nr. 76, waarop de ligging van de verschillende leengoederen is te vinden. Het bijschrift „(chaussée) de Mastrecht à Aix-la-Chappelle" geeft de Kerkeradersteenweg aan, die hier samenviel met de middeleeuwse handelsweg, die via een brug (Pont) de Anstelbeek kruiste. De beek wordt op de kaart „Anstelbach. Ruisseau" genoemd.

bewoner die we met zekerheid kennen, is Adam van Ederen, een edelman uit het Gulikse afkomstig, die het stenen huis naar zichzelf noemde, zodat het sindsdien Ederenstein en ingekort Erenstein heet. Maar dat gebeurde pas rond het jaar 1360, dat is 250 jaar (!) na de eerste vermelding⁵. Wie hebben er in de lange tussenperiode gewoond en wat waren de lotgevallen van het stenen huis? Een direct antwoord is niet te geven bij gebrek aan documenten. Misschien is iets te reconstrueren met behulp van de spaarzame gegevens uit het archief van Haus Neu-Hall te Ratheim en van de 14de eeuwse leenregisters van Brabant; zoals bekend was de hertog van Brabant sinds 1289 ook heer over het land van 's-Hertogenrade.

Jammer genoeg komt de aanduiding „stenen huis", „steen" of in het Latijn „domus lapidea" in die tussenperiode niet voor. De huizen of boerderijen in het Ansteldal heetten eenvoudig Anstel of ter Anstelen, zonder dat ze nader worden onderscheiden. De naam van de beek werd dus tevens gebruikt voor de behuizingen die er langs lagen. Dat was het geval tot in het jongste verleden: nu ligt er nog de hoeve Klarenanstel (vroeger Kloosteranstel geheten); verdwenen zijn de hoeve Boerenanstel en de Anstelmolen, terwijl het oude 's-Herenanstel nu in de volksmond Elisabethstift wordt genoemd. Ze waren duidelijk van elkaar onderscheiden door een toegevoegd woord. In de middeleeuwse stukken is dat helaas niet gedaan, hoewel er zeker verschillende woningen hebben bestaan; af en toe wordt er

zelfs gesproken van „den dorpe van der Anstelen”, alsof meerdere huizen bijeenlagen.

Een van die behuizingen moet belangrijk zijn geweest, want een hele familie is ernaar genoemd: de Van Anstels⁶. In de Annales Rodenses reeds wordt bij het jaar 1150 iemand uit dat geslacht als zodanig genoemd: „Meinerus, de Anstela dictus”, Meiner, genaamd van Anstel. Hij stelde toen twee zonen onder de hoede van de abdijs om daar tot kloosterling gevormd te worden; voor hun onderhoud schonk hij 20 morgen land die gelegen waren bij de hoeve Crombach en vrij eigen goed waren⁷. In 1187 komt een miles (ridder) Godfried van Anstel voor, die samen met abt Rutger van Kloosterrade als getuige vermeld wordt in een oorkonde van de hertog van Limburg⁸. H. Frusch die een aparte studie heeft gewijd aan het oudste geslacht der Van Anstels, besteedt ruime aandacht aan de personen die in de 13e en 14e eeuw voorkomen. Zij bezaten in Kerkrade op diverse plaatsen belangrijke goederen en een enkele bekleedde leidende functies⁹. Het ligt dan voor de hand het voornaamste Kerkradse geslacht te verbinden met het belangrijkste huis in Kerkrade, namelijk met het „Stenen Huis”.

Het oude geslacht Van Anstel raakte in het begin van de 14e eeuw in financiële moeilijkheden: Willem van Anstel (de belangrijkste) moest in of kort voor 1324 een hypotheek nemen op het huis Anstel; volgens de bewoordingen van die tijd verkocht hij een rente van 15 mark jaarlijks op het huis Anstel aan Willem Nase, die hem daarvoor een bepaald, niet genoemd bedrag beschikbaar stelde¹⁰. Zijn zoon Nicolaas zag zich in of kort voor 1331 zelfs genoodzaakt Anstel te verkopen aan Willem Nase, die er ging wonen en zich op zijn beurt naar het huis noemde: Nase van der Anstelen. Daarmee begint een tweede geslacht Van Anstel, dat niet met het eerste verwant is¹¹. Nu blijkt deze familie echter te wonen op het huis dat in het verleden 's-Herensanstel werd genoemd en dat nu de naam Huize St. Elisabeth draagt! Frusch identificeerde daarom het „stenen huis” uit de Annales Rodenses met het huis 's-Herensanstel en niet met Erenstein¹². Datzelfde deden L. de Crassier in zijn Dictionnaire historique en C. Duykers in zijn al te populaire Geschiedenis van Kerkrade; zo is het ook vastgelegd in het boekwerk De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Zuid-Limburg¹³.

Daarmee zou de stelling waarmee we het artikel begonnen, in duigen vallen. Frusch laat echter een mogelijkheid open om het „Stenen Huis” met Erenstein te vereenzelvigen, en wel wanneer zou kunnen worden aangetoond dat de Van Anstels behalve 's-Herensanstel ook het latere Erenstein hebben bezeten.

Over de bezitters van niet-kerkelijke goederen is ruime informatie pas te vinden in de leenregisters van de Brabantse hertogen. Gewoonlijk wordt gebruik gemaakt van het zogenaamde Latijnsboek dat in 1865 werd uitgegeven door Galesloot¹⁴. Dat is weliswaar samengesteld aan de hand van het oudste register, maar de gegevens



Kasteel Erenstein in de tegenwoordige toestand, gezien vanuit het zuidoosten. Op de lage kade langs de vijver stond in de middeleeuwen de ca. 2,5 m. hoge ringmuur. De ronde vrijstaande torentjes, de aangebouwde kapel en de vensters dateren uit de 18e eeuw.

zijn opnieuw gegroepeerd en soms met latere notities vermengd, zodat de oorspronkelijke chronologie in de aantekeningen is verstoord¹⁵. Men kan beter uitgaan van het eerste register zelf, ofschoon het alleen in handschrift te Brussel is te raadplegen. Het wordt „het oude boek” genoemd, tegenwoordig ook wel „Casselboek”, naar de klerk Willem van Cassel die er eind 1312 mee begon, bij het begin van de regering van hertog Jan III. Toen moesten de leenmannen leenhulde aan de nieuwe heer betuigen; daarbij werden hun namen en goederen genoteerd¹⁶.

In dit oudste register dat de tijd van 1312 tot circa 1350 bestrijkt, komt Adam van Ederen helaas nog niet voor. Hij verschijnt pas in het Stootboek, dat door de klerk Jan Stoot rond 1350 werd aangelegd. Op zijn naam staan dan vijf lenen. We laten hier de letterlijke tekst volgen¹⁷:

Her Adaem van Ederem (sic!)

1. sinen hof ter Anstelen met den toebehoerten in den kerspel van Keircrode
2. Item hi noch in den dorpe van der Anstelen noch eenen hof met sinen toebehoeren
3. Item hi noch sine goed in Denkenbach
4. Item hi noch sine goed in den dorpe van Winselle
5. Item hi noch d'weghegheld te Kercrode

Met „sinen hof ter Anstelen” is bedoeld het huis dat kort daarna Ederenstein ging heten; met het „goed in Denkenbach” (nr. 3) is

bedoeld Onderst-Dentgenbach dat in de 18e eeuw de naam Nieuw-Erenstein kreeg; nr. 4 heeft betrekking op de hoeve Terwinselen. Bij deze twee staat de aantekening „valent 5 1/2 hoeven lands”, d.w.z. dat ze samen 5 1/2 hoven (een vlaktemaat), dat is ruim 300 morgen omvatten.

Jan Stoot geeft alleen een lijst van leenmannen met hun leengoederen; hij heeft niet aangetekend hoe zij de lenen verworven hadden, zoals vaak in het „oude boek” is gebeurd. Overigens waren de lenen van Adam van Ederen ook voor Stoot geen duidelijke zaak, want hij sluit de notitie af met de opmerking „Ende hi (dat is Adam) wilt segghen, dat dit al maer eenē manscap syn en soude”. Adam beweerde dus dat hij voor al die leengoederen maar één keer leenhulde hoefde te brengen en zodoende ook maar één vergoeding hoefde te geven. Dat vond Stoot vreemd en hij noteerde erbij „dat prueve”, d.w.z. de zaak moet nader onderzocht worden. - In latere tijden blijken het inderdaad drie afzonderlijke leengoederen te zijn, die apart verheven moesten worden: Terwinselen, Onderst-Dentgenbach en Erenstein.

Welke goederen destijds onder het leen Erenstein vielen, vinden we in twee akten uit het jaar 1403. Adam van Ederen, de zoon, stelde toen zijn Erensteinse goederen als onderpand voor een grote lening van 2000 Rijnlandse gulden¹⁸. Dat betekende in die tijd dat de goederen op naam van de hypotheekgever kwamen te staan. Allereerst ging het om „die borch zu Ederensteyne mit den renckmüren, mit vurburge (= voorburcht)”, verder om „drey hoyven lants”, d.w.z. drie hoven akkerland, dat is ongeveer 180 morgen. Maar die werden beschouwd als twee lenen: slechts één hove (ca. 60 morgen) behoorde tot Erenstein, de twee andere (ca. 120 morgen) tot „Grande Johans Hof”. Daarmee is kennelijk bedoeld het goed nr. 2 uit de notitie van Jan Stoot „de hof met sinen toebehoeren in den dorpe van der Anstelen”. Deze hof moet vlak bij de burcht Erenstein hebben gelegen, want van de 13 morgen water rond de burcht behoren 5 morgen tot „Grande Johans gude” en van de 19 morgen beemd in het beekdal behoren er 9 toe. - Van deze hof zijn tot nu toe geen resten gevonden. Een spoor van de naamgever is te vinden in de stadsrekeningen van Aken, waarin bij het jaar 1391 voorkomt „her Johan van Sint Jacob, genannt her Grande Johan, priester”; bij 1394 is sprake van „heren Grant Johantz huis” in Aken¹⁹.

Deze twee lenen samen omvatten toen aan grond behalve de genoemde 180 morgen en de 19 morgen beemd en de 13 morgen water ook „alle den demmen, dyken, weyden, garden, bungarden, die umb dat wasser geint”, dus ook alle dammen, weilanden, tuinen en boomgaarden rond de vijvers van het kasteel. Alles bijeen is dat 220 tot 230 morgen geweest. Sinds de 16e eeuw worden die goederen behandeld als één leen, dat begin 18e eeuw in het bezit kwam van de familie Poyck. Wanneer heel Erenstein in 1802 door Augustinus

Poyck wordt verkocht, staat de totale oppervlakte der verkochte gronden aangegeven als 48 ha 22 ares oftewel 60 bunders ongeveer. Dat is ongeveer 240 morgen. Daarop moet in mindering worden gebracht de oppervlakte van de tegelijk verkochte Brugmolen met bijbehorend terrein, die eertijds een leengoed van Rolduc waren²⁰. Dan komt de oppervlakte overeen met de omvang die het leen Erenstein en het leen „Grande Johan” tesamen hadden in 1403.

Erenstein zelf was blijkbaar in de middeleeuwen geen omvangrijk leengoed, nauwelijks 100 morgen groot. Het ontleende zijn belang aan andere zaken die ermee verbonden waren. Dat waren: een *panhuis* (= brouwerij) „zer Bruggen gelegen”, d.w.z. bij de brug over de Anstelbeek, waar de grote Wijnstraat de beek kruiste; een *weggeld* dat „zer Bruggen” van het voorbijkomend verkeer werd geheven; *cijnzen en renten* die afgedragen werden door 21 „laissez” of laten, d.w.z. horige personen die jaarlijks een cijns moesten betalen en bepaalde diensten verrichten. Zij woonden bij „der Bruggen” (2 personen), „inden Broich”, d.w.z. in Teutelebroek (3 personen), in „Schaveymont”, d.w.z. Chèvremont (7 personen) en in „Kirchröde”, nu Kerkrade-Centrum (9 personen). De burchtheer ontving van hen jaarlijks o.a. 7 malder en 4 summeren rogge, met Kerstmis 76 schillingen en enkele penningen, waarvan een groot deel (36 schillingen) door twee laten „zer Bruggen” werd opgebracht²¹.

Van de laten van Erenstein is ook een aparte lijst bewaard gebleven uit het jaar 1395²². Daaruit blijkt dat Erenstein nog vijf laten had te „Krichelberg” (bij Kaalheide), die diverse cijnsen in natura en geld moesten betalen, o.a. 3 1/2 mud rogge en 6 paasbroden.

Wij weten nu hoe groot in de middeleeuwen het leen Erenstein was en wat ertoe gerekend werd; nu kunnen we nagaan wat daarvan in het bezit van de familie Van Anstel is geweest. Volgens het oudste gedeelte van het „Casselboek” was het recht om weggeld te innen begin 14de eeuw in handen van Willem van Anstel; hij had de „payage” te Anstel. (Anstel hier kennelijk bedoeld als de behuizingen bij de kruising van de Wijnstraat en de Anstelbeek)²³.

Die Willem van Anstel was ook „borchman” te Rode, of anders gezegd, hij had een burchtleen dat de verplichting meebracht, in tijden van gevaar ter bewaking naar de burcht van 's-Hertogenrade te gaan. Dit leen ging met twee andere lenen over op zijn zoon Nicolaas, die volgens een jongere aantekening in het Casselboek bezat „1 feodum castrense apud Rode Ducis”, een burchtleen te 's-Hertogenrade. Dit had hij nog in 1350 en Jan Stoot omschrijft het dan als „sine late te (K)richelenberch ende wat daer too behoort”, o.a. 3 1/2 mud rogge en 6 paasbroden²⁶. Ook dit „Anstelse” leen is dus toegevallen aan Erenstein.

In het vroegste deel van het „Casselboek” komt verder voor een „Johannes dictus de Hanstela”, een Johan genaamd Van Anstel, die een leen bezat bestaande uit een hoeveelheid rogge, „4 mesuras et 7



Huize Sint Elisabeth, toestand eind 19e eeuw, gezien vanuit het oosten. Het middengebouw, het klooster, werd in 1877 gebouwd op de fundamenten van kasteel 's-Heren-Anstel. Links en rechts bevinden zich de gebouwen van de oude kasteelboerderij. Deze situatie is goed te herkennen op de Tranchotkaart.

mandalos siliginis”, vermoedelijk 4 malder en 7 summeren of 7 vaten²⁵. Het is een cijns in natura die door een aantal laten moest worden opgebracht, zoals we die in ruime mate gevonden hebben bij Erenstein. Men zou kunnen denken aan de bewoners van het „panhuis” die 4 malder rogge moesten opbrengen.

Die Van Anstel komt bij de vroege aantekeningen nog eens voor, hij heet dan „Johannes dictus Ansel” en blijkt nog andere lenen te bezitten: unam hovam terre (één hove land) et unam decimam apud Straten (één tiende, d.w.z. inkomsten in graan als een tiende deel van de oogst van bepaalde stukken land, of tiendhoenders, te Straten) et II homagia (twee „manschappen”) et etiam XXX solidos (aan cijns 30 schillingen)²⁶.

De lenen van Johan van Anstel komen niet op een andere naam voor in de aanvullingen en ook niet in het tweede deel van het Casselboek. Men verwacht hem dus terug te vinden in het volgende leenregister, in het Stootboek. Jan Stoot heeft deze Van Anstel echter niet als leenman genoteerd. Diens lenen moeten dus kort voor het begin van het Stootboek, d.w.z. tegen het jaar 1350 naar een andere leenman zijn overgegaan. Zeer waarschijnlijk is dat Adam van Ederen. Johans lenen komen immers sterk overeen met verschillende delen van het Erensteinse leengoed: één hove land, een cijns van 4 malder rogge, een cijns van 30 schillingen, en dan nog twee manschappen. Manschap was o.a. de benaming voor een groep laten of horigen²⁷. In het geval Erenstein is te denken aan de groep laten te Kerkrade die zeven huizen in de buurt van de kerk bewoonden (met enige grond) en aan de groep laten in het (Teutele)broek en het

aangrenzende deel van Chèvremont (Toupsberg), die er zeven huizen of boerderijtjes en samen 20-25 morgen grond hadden²⁸.

In het oudste deel van het Casselboek staat verder een leen van twee hoven land te Anstel op naam van Johan van Gronsveld, die nog zes grote lenen in het hertogdom Limburg bezat²⁹. Die 120 morgen te Anstel zijn in het Stootboek niet als zodanig terug te vinden. Zouden dit de twee hoven zijn die rond 1400 betiteld werden als „Grande Johans guet” en door Adam van Ederen verworven waren?

Uit het bewaarde historische materiaal is geen absolute zekerheid te verkrijgen, maar we menen aannemelijk gemaakt te hebben dat er tussen het „stenen huis” van 1109 en het „stein” van Adam van Ederen van 1360 een verbinding bestaat via leden van de familie Van Anstel, en dat er wel degelijk sporen te vinden zijn van het leen Erenstein in de lange tussenperiode van 250 jaar. Terecht kan dan het feit gevierd worden dat Erenstein reeds 875 jaar bestaat.

L. Augustus

NOTEN:

1. Facsimile-uitgaven, van transcriptie, tekstkritische noten en een inleiding voorzien door P.C. Boeren en G.W.A. Panhuysen, Assen 1968.
2. Zie a.w., blz. 36: a quodam Ansfrido de domo lapidea ultra Anstelam posita. - De naam van de beek is tegenwoordig onvast. In Richterich waar zij ontspringt, heet zij Amstelbach; op de kaart van „Randstad Zuid-Limburg Oost” heet zij achtereenvolgens Anstelerbeek, Molenbeek en Anselderbeek. Haar oude naam „Anstel” is bewaard in Hoog-Anstel, de naam van het nabijgelegen bejaardentehuis.
3. Met een stenen crypte en kerk werd reeds in 1106 begonnen, maar een dormitorium van steen (een gebouw waarin de slaapzalen waren ondergebracht) werd pas in 1136 opgericht, *Annales Rodenses* blz. 80.
4. L. Augustus, *Betrachtungen zu der Urkundensprache von Herzogenrath und Kerkrade in dem ausgehenden Mittelalter* (scriptie), Nijmegen 1965.
5. L. Augustus, *Het geslacht Ederenstein op het gelijknamige kasteel te Kerkrade*, in: *Het Land van Herle*, 26 (1975), blz. 51-60, speciaal 52 en 53.
6. H.J.M. Frusch, *Beschouwingen over het eerste geslacht der Heren van Anstel*, in: *Uit Kerkrade's Verleden*, Kerkrade 1967, blz. 23-41. - Men weze erop bedacht dat Anstel een naam is die ook elders voorkomt, b.v. de burcht Anstel in de Kreis Grevenbroich, die reeds in 1134 als Anstele voorkomt en waarnaar een ridderslacht is genoemd. De naam leeft voort in de plaatsnaam Frixheim-Anstel.
7. *Annales Rodenses*, blz. 102. - Uit het feit dat het hier om een vrij eigen goed ging, meende Frusch te moeten afleiden, dat ook het huis Anstel vrij eigen goed of allodiaal was. Het zou dan begin 14de eeuw in leen zijn opgedragen aan de hertog van Brabant (a.w., blz. 25 en 30). De aan Kloosterrade geschonken grond lag echter onder de parochie Richterich, buiten het gebied van de heer van Rode. Er valt niets uit te concluderen voor het huis Anstel.
8. S.P. Ernst, *Histoire du Limbourg*, dl. VI, Luik 1847, blz. 160.
9. Frusch, a.w., passim.

10. Frusch, a.w., blz. 31.
11. Frusch, a.w., blz. 32 en 33.
12. Frusch, a.w., blz. 36.
13. L. de Crassier, Dictionnaire historique du Limbourg néerlandais, in: Publications 68 (1932), blz. 230; C. Duykers, De geschiedenis van Kerkrade (gestencild), z.j., blz. 11; De Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst, dl. V, derde stuk: Zuid-Limburg, 1ste aflevering, 's-Gravenhage 1962, blz. 310. - Bij de laatste twee is het jaartal onjuist, respectievelijk 1108 en 1107.
14. L. Galesloot, Le livre des feudataires de Jean III, duc de Brabant, Brussel 1865. - De naam Anstele wordt er ook geschreven als: Anxstelt, Hanstele en Hanselt; maar de lezingen: Austele, Auxstelt en zelfs Nixstel (blz. 213) zijn onjuist, zoals bij controle in het Latijnsboek bleek.
15. L. Brill, Les premiers registres féodaux de Brabant, in: Handelingen van de Koninklijke Commissie voor geschiedenis, 123 (1958), blz. 1-9.
16. Algemeen Rijksarchief te Brussel (afgekort ARAB), Rekenkamer van Brabant nr. 542.
17. ARAB, Leenhof van Brabant, nr. 2, fol. 92. (Het deel betreffende Rode is in fotokopie aanwezig in de verzameling der Stichting Fontes Rodenses te Kerkrade.)
18. Archiv Haus Hall, Urkunden, nr. 16 en 17. Beide d.d. 16 mei 1403; als bijlagen C en D opgenomen bij L. Augustus, Urkundensprache.
19. J. Laurent, Aachener Stadtrechnungen aus dem XIV. Jahrhundert, Aken 1866, blz. 387 en 401.
20. Stadsarchief Maastricht, Notarieel archief, nr. 2728, akte 283, blz. 3. - Een leengoed werd in de loop der tijden niet groter, eerder kleiner, vanwege de eraan verbonden verplichtingen. - Von Negri vermeldt dat het goed Erenstein omstreeks 1700 400 morgen groot was (zie noot 22 a.w., blz. 191). Het bestond echter uit twee lenen: Nieuw Erenstein met 180 morgen en Erenstein met ongeveer 220 morgen.
21. Zie noot 18, oorkonde 17.
22. Gepubliceerd door W. von Negri, Die Laten von Ehrenstein im Jahre 1396, in: Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins, 56 (1935), blz. 190-199; door L. Augustus, Urkundensprache, bijlage B. - De lijst was oorspronkelijk geschreven op een rol perkament, die later in vier stukken werd geknipt; het eerste stuk is in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan. Op het einde van het vierde stuk staat de nota, dat de rol geschreven werd in 1395 op Allerheiligen avond, dus op 31 oktober. - De oude spelling is door Von Negri niet correct weergegeven.
23. ARAB, Rekenkamer, nr. 542, fol. 33^v: payage apud Hanselt. In middeleeuwse teksten moet „apud” verstaan worden als: te of in; het begrip „bij” werd weergegeven met „prope” of „iuxta”.
24. Idem, fol. 25; en Leenhof van Brabant, nr. 2, fol. 91. Stoot noemt dit leen per vergissing „borchleen te Kerpen”. Het omvatte: 22 s(chilling), 3 1/2 mauden rogghen, 2 mauden even (= haver), 4 zoembren saeds, 46 cap(oenen) ende hoendre, 6 paisbroet ende 7 levende comeden.
25. ARAB, Rekenkamer, nr. 542, fol. 17^v. Het latijnse woord „siligo” wordt in de middeleeuwen gebruikt voor „rogge”. „Mcsura” staat hier niet voor een landmaat, zoals Frusch veronderstelde (a.w., blz. 34), maar voor een graanmaat.
26. Idem, fol. 16^v. - De familienaam Anstel in de Brabantse leenregisters heeft altijd betrekking op het Land van Rode, maar de plaatsbepaling „Straten” wordt verder niet bij dit gebied gebruikt. Een wijk van Herzogenrath heet tegenwoordig nog „Strass”; een plek aan de Wijnstraat die „Ter Straten” werd

- genoemd, is niet bekend.
27. M. Lexer, *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*, Leipzig 1943²⁴, blz. 133.
28. In een speciale oorkonde van 16 mei 1403 worden de goederen waarop de diverse cijzen rusten, opgesomd. Vgl. L. Augustus, *Urkundensprache*, bijlage D.

Kroniek

- 19 mei Viering 50-jarig bestaansfeest van het „Katholiek Vrouwen-gilde”, afdeling Heerlerheide-Heerlen. Tevens huldiging jubilaressen.
- 19 mei Officiële opening van de Nationale Jeugdpostzegel-tentoonstelling „Posita Weltania” in het ontmoetingscentrum van de Welterhof, John F. Kennedylaan 301 Heerlen, door wethouder Coen Niesten.
- 24 mei Officiële start van „Terugploeg-project” in Hoensbroek-Heerlen door wethouder Hub Savelsbergh.
- 25 mei De „Woningvereniging Heerlerheide” neemt officieel haar nieuwe kantoor in gebruik. Het kantoor is gehuisvest in het voormalige politiebureau van Heerlerheide, Heulstraat 39. Als zodanig werd het van 1922-1970 gebruikt.
- 25 mei Officiële opening nieuw schoolgebouw van de Scholengemeenschap voor Lager en Middelbaar Ondernemersonderwijs Detailhandelsschool (LDS-MDS), Drieschstraat 1 Heerlen, door staatssecretaris mevrouw drs. Nel Ginjaar-Maas.
- 1 juni Aanvang viering 60-jarig bestaansfeest van het mannenkoor „Sint Joseph”, Ubach over Worms-Landgraaf. Tevens huldiging jubilarissen.
- 1 juni Aanvang viering 50-jarig bestaansfeest van de voetbalvereniging „SVN Nieuwenhagen” Nieuwenhagen-Landgraaf. Tevens huldiging jubilarissen.
- 2 juni Officiële opening nieuw kantoor van de Algemene Vereniging tot behartiging van de Patiëntenbelangen (AVP), Valkenburgweg 75 Heerlen, door wethouder Jo Andriesma.
- 3 juni Officiële opening nieuw kerkgebouw van de „Pinkstergemeente Zuid-Limburg”, Hoofdstraat 370 Hoensbroek-Heerlen, door wethouder Coen Niesten.
- 9 juni Aanvang viering 425-jarig bestaansfeest van de schutterij „Sint Gregorius de Grote” te Brunssum. Tevens huldiging jubilarissen.
- ≡ 13 juni Mede-grondlegster van het Grand-Hotel te Heerlen, mevrouw Catharina Pot-Fokkelman, wordt 100 jaar.
- 15 juni Officiële opening nieuwe Openbare Bibliotheek te Klimmen-Voerendaal door burgemeester Hub Strous.
- *15 juni Het Miljoenenlijntje, de spoorwegverbinding tussen Heerlen, Kerkrade, Simpelveld en Valkenburg bestaat 50 jaar.